

Egy új paradigma hajnalán? A „költői igazságszolgáltatás” értelmezésének problémái

I. Bevezetés

Az esztétikai, morális és jogi szféra kölcsönös, szükségszerű egymásra hatása a legkülönbözőbb irányokból és módszerekkel vizsgálható: az egyik lehetséges aspektus az irodalmi alkotások morális kihatásainak feltárása. Ez utóbbi szintén számos módon megvalósítható: a következő gondolatmenet háttérében az az elképzelés áll, hogy az ún. „költői igazságszolgáltatás” az esztétikai és a morális szféra sajátos metszéspontját képezi, ezért tanulmányozása az irodalmi művek morális relevanciája szempontjából jelentős hozadékkal jár.

A „law and literature” kutatások fontos referenciapontját képező „poetic justice” vagy „poetische Gerechtigkeit” doktrínája az utóbbi években jelentős interdiszciplináris vitákat váltott ki. Jelen tanulmány célja a költői igazságszolgáltatás fogalmának értelmezése, a doktrína körüli aktuális tudományos diskurzus fő irányvonalainak felvázolása, a paradigma fejlődési irányának megrajzolása. Központi megállapítása, hogy az irodalomtudományban a költői igazságszolgáltatás XVII. századi, szerzőközpontú, normatív-didaktikus, „klasszikus” paradigmájának válságjelenségei érzékelhetőek; az etikai kritika, majd a legutóbbi évtizedben a kognitív irodalomtudomány – a válságra adott válaszként - megkísérelte rehabilitálni a doktrínát; paradigmaváltásról azonban egyelőre nem beszélhetünk.

II. Módszertani alapvetések és a struktúra váza

A költői igazságszolgáltatás körüli vizsgálódás egyik kiinduló megállapítása az volt, hogy a kifejezésnek mind a tudományos nyelvben, mind a köznyelvben sajátos jelentésbeli holdudvara van. Az első feladat tehát e „szemantikai sűrűben” való tisztánlátás, a fogalom sajátos jelentésmezéjének megvilágítása volt.

A tanulmány először a másodlagos szakirodalom – egyrészt általános értelmező szótárak, másrészt irodalmi lexikonok, fogalomtárak – „költői igazságszolgáltatás” szócikkeit tekinti át. A kutatás célja ekörben a fogalom egyes „olvasatai” közti párhuzamokra és eltérésekre való rávilágítás, ezen belül pedig különösen az volt, hogy a másodlagos forrásokban kimutathatóak-e a „klasszikus” paradigma válságjelenségei, továbbá megjelennek-e bennük a doktrína rehabilitálására tett kísérletek. A vizsgált másodlagos források alapján érzékelhető vált a fogalom általános értelmező szótárak alapján körvonalazódó, köznyelvi jelentése és az irodalmi lexikonok tudományos definíciói közti különbség, ezért e két jelentésréteget egymástól elkülönítve indokolt tárgyalni.

Ezt követően a „poetic justice” paradigma fejlődési ívének felvázolása következik. Fontos leszögezni, hogy a tanulmánynak nem célja a fogalomtörténet enciklopédikus igényű feltárása; az effajta célkitűzés nem csupán a jelen munka, hanem egy doktori értekezés kereteit is jelentősen meghaladná. A vizsgálódás célja ehelyett csupán a jelenlegi diskurzusban továbbra is meghatározó, „klasszikus” koncepció felvázolása, a doktrína hanyatlásának okaira való rámutatás, továbbá a paradigma válságára adott válaszként értelmezhető, fontosabb rehabilitációs kísérletek ismertetése és azok értékelése.

¹ A szerző az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola hallgatója.

Végezetül az első és másodlagos szakirodalmi forrásokban való vizsgálódás összegzése következik: a költői igazságszolgáltatás paradigmafejlődésének összefoglalása, a jelenleg uralkodó doktrína válságára való megoldási javaslat felvázolása, továbbá a „poetic justice” körüli interdiszciplináris diskurzus relevanciájára való rámutatás.

III. Szemantikai vizsgálódás a másodlagos forrásokban

III.1. A költői igazságszolgáltatás köznyelvi értelmezése

A tanulmány fókuszában a költői igazságszolgáltatás tudományos koncepciója, az irodalomtudományos paradigma áll, a másodlagos források tanulmányozásának egyik fő célja ezért – a fogalom komplex jelentésmezéjére való rámutatáson túl – a tudományos és a köznyelvi jelentésréteg elhatárolása.

A következőkben álljon itt néhány az általános értelmező szótárak „poetic justice” interpretációi közül, a gyakran árnyalatnyi szemantikai különbségekre való tekintettel eredeti nyelven.² Ebben a körben elsődlegesen angolszász forrásokhoz lehetett nyúlni; az áttekintett német nyelvű általános értelmező szótárak a „poetische Gerechtigkeit” fogalmát nem tárgyalják, a magyar nyelvűek pedig kizárólag az irodalomtudományos koncepcióra utalnak.³

„Poetic justice”:

- a) „a result or occurrence that seems proper because someone who has done bad things to other people is being harmed or punished”.⁴
- b) „a situation in which something bad happens to somebody, and you think that this is what they deserve.”⁵
- c) „a punishment or a reward that you feel is just, esp. when it is unexpected or unusual.”⁶

² A költői igazságszolgáltatás jelentésmezéjét Zach 1970-es években publikált másodlagos források szócikkei alapján tanulmányozza, a dolgozatban tárgyalattól részben eltérő szempontok alapján, ld. Zach, Wolfgang: Poetic justice. Theorie und Geschichte einer literarischen Doktrin. Begriff-Idee-Komödienkonzeption. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1986, 27-36. o.

³ A tanulmányozott, német nyelvű általános értelmező szótárak (keresőkifejezések: poetische Gerechtigkeit; poetisch; Gerechtigkeit): Duden Onlinewörterbuch <https://www.duden.de/woerterbuch> (2022. május 18.), Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Erstbearbeitung (1854–1961) digitalizált változata: Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache, <https://www.dwds.de/d/wb-1dwb> (2022. május 18.); Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Neubearbeitung (1965–2018) digitalizált változata: Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache, <https://www.dwds.de/d/wb-2dwb> (2022. május 18.); Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache (1964–1977) digitalizált változata: Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache, <https://www.dwds.de/d/wb-wdg> (2022. május 18.) A vizsgált magyar nyelvű másodlagos források szócikkeit lásd a III. 2. pontban.

⁴ Poetic justice. In Britannica Dictionary online, <https://www.britannica.com/dictionary/poetic-justice> (2022. május 18.)

⁵ Poetic Justice. In Oxford Advanced Learner's Dictionary online, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/poetic-justice?q=poetic+justice> (2022. május 18.) Módszertani megjegyzés: a szótár elsődlegesen „haladó” nyelvtanulóknak készült, viszont a kutatás számára relevanciával bírt, hogy a kifejezést az ilyen jellegű szótárak is szerepeltetik-e - amennyiben igen, az a kifejezés gyakori köznyelvi előfordulására utal.

⁶ Poetic Justice. In Cambridge Academic Content Dictionary online, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/poetic-justice> (2022. május 18.)

- d) „an occasion when something bad happens to a person who seems to deserve it, usually because of bad things that person has done.”⁷
- e) „an outcome in which vice is punished and virtue rewarded usually in a manner peculiarly or ironically appropriate.”⁸
- f) „a result or occurrence in which evil is punished or good is rewarded in a strikingly fitting way.”⁹
- g) „a situation in which someone suffers, and you think they deserve it because they did something bad.”¹⁰

Az általános értelmező szótárak definíció következőképpen összegezhető: a költői igazságszolgáltatás kifejezést a köznyelv az adott személy morálisan elítélendő cselekedetének következményeként előállt, kedvezőtlen helyzetének minősítésére használja.¹¹

A „poetic justice” jelentésrétegeinek elhatárolása szempontjából a fenti vizsgálódás legfontosabb megállapítása, hogy az „általános” szócikkek – a tudományos meghatározásokkal ellentétben - nem tesznek különbséget a tekintetben, hogy fikatív vagy valós történés minősítése történik-e az „ítélőhozatal” során (egyáltalán nem tartalmaznak utalást a szituáció fikatív vagy valós jellegére vonatkozóan). Lényeges továbbá, hogy a vizsgált források közül - a tudományos szócikkektől eltérően - mindössze néhány utal arra (c, e, f), hogy a költői igazságszolgáltatás nem csupán büntetés formájában jelentkezik, hanem jutalomként is: az erényes tett pozitív következményeként. Ugyanezen három szócikk az, amelyik az igazságszolgáltatás valamilyen értelemben „különleges” módjára vonatkozóan is utalást tartalmaz, a jutalmazás vagy büntetés „váratlan”, „szokatlan”, „ironikusan arányos”, „feltűnően arányos” jellegére való hivatkozással.

A köznyelvi és a tudományos jelentésmező átfedései, „összecsengései” szempontjából az „általános” szócikkek következő elemeire érdemes figyelmet fordítani. A költői igazságszolgáltatást a hivatkozott források – a tudományos interpretációkhoz hasonlóan - olyan végkifejletként, eredményként határozzák meg, amely az adott személy tetteinek morális minősítésével ok-okozati összefüggésben áll. Ehhez kapcsolódik, hogy az áttekintett meghatározásokból levezethetően a tett morális minősítése – a köznyelvi használatban is - az igazságérzetben gyökerezik („úgy gondolod, ez az, amit megérdemel”;¹² „olyan büntetés vagy jutalom, melyet igazságosnak érzel”;¹³ „úgy tűnik, hogy megérdemli”;¹⁴ „úgy gondolod, hogy megérdemli”¹⁵).

⁷Poetic justice. In Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus online, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/poetic-justice> (2022. május 18.) Módszertani megjegyzés: vö. 5. láb.

⁸Poetic justice. In Merriam - Webster Dictionary online, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/poetic%20justice> (2022. május 18.)

⁹Poetic justice. In Chambers 21st Century Dictionary online, <https://chambers.co.uk/search/?query=poetic+justice&title=21st> (2022. május 18.)

¹⁰Poetic justice. In Longman Dictionary of Contemporary English online, <https://www.ldoceonline.com/dictionary/poetic-justice> (2022. május 18.)

¹¹ Eibl a kifejezés köznyelvi használatára több példát is hoz, ld. Eibl, Karl: Az értelmet generáló költői igazságosság, 416. o. 2.3. lábjegyzet, In Helikon, 2021/3. szám, 416-441. o.

¹² Vö. b) szócikk

¹³ Vö. c) szócikk

¹⁴ Vö. d) szócikk

¹⁵ Vö. g) szócikk

Összefoglalóan megállapítható, hogy a kifejezés köznyelvi és tudományos jelentésmezeje számos rokon vonást mutat (ok-okozati összefüggés tett és következmény között; morális alapú minősítés; igazságérzet mint „jogalap”), azonban a feltárt definíciók közül egyik sem tartalmaz utalást a „megítélt” eseménysorozat esetleges fikatív, szépirodalmi jellegére vonatkozóan.

III. 2. A költői igazságszolgáltatás fogalma az irodalomtudomány másodlagos forrásainak tükrében

A kutatás a köznyelvi jelentés körvonalazását követően irodalmi lexikonok, kézikönyvek „költői igazságszolgáltatás” szócikkeit tekintette át. A vizsgálódás célja e körben annak feltérképezése volt, hogy kirajzolódik-e egyértelmű „poetic justice” koncepció e másodlagos források alapján; továbbá amennyiben igen, megfeleltethető-e az a költői igazságszolgáltatás valamelyik - következőkben részletesen tárgyalt – paradigmájának. A kutatás hipotézise ezzel kapcsolatban az volt, hogy a jelenlegi másodlagos források – ideértve a legfrissebb munkákat is - a XVII. századra visszavezethető, „klasszikus” doktrínával azonosítják a költői igazságszolgáltatás fogalmát, melynek lényege, hogy – a szerzői intenció eredményeként, a cselekmény zárlatában - a jó elnyeri méltó jutalmát, a rossz pedig azt a büntetést, amire tetteivel „rászolgált”.

A következőkben ezek közül néhány releváns forrás „költői igazságszolgáltatás” definíciójának áttekintése következik (a német nyelvű meghatározások fordítását lásd a lábjegyzetben).

„*Poetic justice*”:

- a) „the morally reassuring allocation of happy and unhappy fates to the virtuous and the vicious characters respectively, usually at the end of a narrative or dramatic work. [...] The term may also refer to a strikingly appropriate reward or punishment, usually a 'fitting retribution' by which a villain is ruined by some process of his own making.”¹⁶
- b) „the distribution, at the end of a literary work, of earthly rewards and punishments in proportion to the virtue or vice of the various characters.”¹⁷
- c) „the idea that the evil are punished appropriately and the good rewarded as they should be.”¹⁸
- d) „one aspect of the reader’s satisfaction is enjoyment of the rewards and punishments distributed by the godlike author of a narrative.”¹⁹

„*Poetische Gerechtigkeit*”:

¹⁶ Baldick, Chris: Poetic justice. In Uő: The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms. Oxford University Press, Oxford, 2001, 197. o.

¹⁷ Abrams, M. H. – Harpham, Geoffrey Galt: Poetic justice. In Uők: A Glossary of Literary Terms. Cengage Learning, Stamford, 2015, 299. o.

¹⁸ Cuddon, J. A. és mások (szerk.) – Habib, M. A. R. (átdolg.): Poetic Justice. In Uők: A Dictionary Of Literary Terms and Literary Theory. John Wiley & Sons, Wiley-Blackwell, 2013, 544-545. o.

¹⁹ Mikics, David: Poetic justice. In Uő: A New Handbook of Literary Terms. Yale University Press, New Haven-London, 2007, 236-237. o.

- e) „moralisch gerechtfertigte Bestrafung des Lasters und Belohnung der Tugend in einem lit. Werk, vorwiegend am Ende eines Dramas. [...] Die Ansätze zu einer Ethik der Lit. verleihen dem Konzept neue Bedeutung.”²⁰
- f) „in der Dichtung oft erscheinende, in der Wirklichkeit vermisste Kausalzusammenhang von Schuld und Strafe bes. in der Komödie: Belohnung der Guten, Bestrafung der Bösen.”²¹
- g) „moralisch angemessene Zuteilung von Lohn und Strafe an Figuren eines literarischen Werks. [...] Nussbaum versucht die ‚poetic justice‘ als spezifischen Beitrag für das ‚public life‘ zu rehabilitieren.”²²

A magyar nyelvű másodlagos források szócikkeit - általános és irodalmi értelmező szótárakat, lexikonokat, fogalomtárakat – a fentiekől részben eltérő szempontok alapján volt indokolt vizsgálni. Ennek oka, hogy a rendelkezésre álló, releváns tudományos szakirodalomnak tekinthető hazai források közül a legfrissebbet is több, mint negyven éve publikálták, ezért az 1980-as években kialakuló etikai kritika vagy a kognitív irodalomtudomány elmúlt évtizedben publikált „poetic justice” koncepciója értelemszerűen nem volt számon kérhető rajtuk. E munkákban elsősorban azt volt indokolt vizsgálni, hogy a fogalom hazai, „történeti” interpretációjában a XVII. századi, „klasszikus” doktrína mennyiben érhető tetten; továbbá, hogy e „történeti” szócikkek – a konkrét definíció megfogalmazásán túl – milyen, a poétikai elv interpretációja vagy kritikája szempontjából releváns mozzanatokra irányítják rá a figyelmet.

„Költői igazságszolgáltatás”:

- h),irodalmi művek cselekményének megoldása, végkifejlete: a történetben az arra méltónak mutatott hősök elnyerik jutalmukat, a vétkeseknek mutatottak pedig büntetésüket.”²³
- i),Igazságszolgáltatás: [...] 3. (irodalomtudomány) A költőnek, írónak az az eljárása, mellyel hősei sorsát az igazságosság alapján dönti el. Költői igazságszolgáltatás.”²⁴
- j),az uralkodó erkölcsi felfogás diadala az irodalmi műben: az erény jutalma, a bűn bűnhődése.”²⁵

²⁰ A bűn és az erény morális alapon történő megbüntetése ill. megjutalmazása egy irodalmi műben, elsősorban egy dráma végén. [...] Az etikai kritika újraértelmezte a fogalmat. Heinz, Andrea: Poetische Gerechtigkeit. In Burdorf, Dieter – Fassbender, Christoph – Moeninghoff, Burkhard (szerk.): Metzler Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart-Weimar, 2007, 595. o.

²¹ A költészetben gyakori, a valóságból hiányzó ok-okozati kapcsolat bűn és büntetés között, különösen a vígjátékban: a jó megjutalmazása, a gonosz megbüntetése. Wilpert, Gero von: Poetische Gerechtigkeit. In Uő: Sachwörterbuch der Literatur. Kröner, Stuttgart, 2001, 618. o.

²² Egy irodalmi mű szereplőinek morális alapú megjutalmazása vagy megbüntetése. Nussbaum kísérletet tesz a „poetic justice” rehabilitációjára, a közélet különleges összetevőjeként interpretálva azt. Reinhardt, Hartmut: Poetische Gerechtigkeit. In Müller, Jan-Dirk és mások (szerk.): Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft, Neubearbeitung des Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte, Band III. Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2003, 106-108. o.

²³ Kovács Endre: Költői igazságszolgáltatás. In Király István (főszerk.) – Szerdahelyi István (felelős szerk.): Világirodalmi Lexikon, VI. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 425. o.

²⁴ Igazságszolgáltatás. In Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.): A magyar nyelv értelmező szótára, III. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960, 445. o.

²⁵ Költői igazságszolgáltatás. In Uj Idők Lexikona 15-16. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1939,

k), az a mérték, amely szerint az epikus vagy a drámai költő személyeinek tetteit megtorolja vagy jutalmazza.”²⁶

Az irodalomtudomány másodlagos forrásainak definíciói legtömörebben következőképpen összegezhetők: a költői igazságszolgáltatás az erényes szereplő megjutalmazását, a bűnös megbüntetését jelenti egy irodalmi műben, elsősorban egy drámai vagy epikai mű zárlatában. A feltárt szakirodalom alapján – nem pusztán az idézett definíciók, hanem a szócikkek egészének tanulmányozását követően – következő, a fogalom értelmezése és paradigmái szempontjából releváns következtetések vonhatóak le.

A vizsgált források – a köznyelvi interpretációtól eltérően – kizárólag fiktív helyzetekre vonatkoztatva értelmezik a kifejezést: vagy általánosságban „irodalmi műről” beszélnek, vagy – ritkábban – a drámát és/vagy az epikát tartják a költői igazságszolgáltatás „terepének”. Az adott szereplő cselekedetének minősítése minden esetben morális alapon történik, és számos forrás nem csupán a tett és következménye közti ok-okozati kapcsolatra utal, hanem a kettő közti „feltűnő” arányosságra is (a, b).

A kutatás kiinduló megállapítása – az irodalomtudomány másodlagos forrásainak tükrében – (rész)igazolást nyert:²⁷ a jelenlegi szakirodalom – még az elmúlt évtizedben publikált munkák is – a költői igazságszolgáltatás „klasszikus”, morálisan „fekete-fehér”, normatív-didaktikus doktrínáját tartják irányadónak; mindössze két német nyelvű szócikk hivatkozik arra, hogy Martha Nussbaum a XX. század végén az etikai kritika irányából megkísérelte rehabilitálni a „poetic justice” fogalmát (e, g²⁸). A tudományos paradigmafejlődés szempontjából releváns, hogy bár az igazságszolgáltatás konkrét alanyát csak néhány forrás azonosítja kifejezetten a szerzővel (d, i, k), az „ítélet” lényegét a szerző vezérelte cselekmény zárlatában – a jutalmak és büntetések elosztásában – ragadják meg, az igazságszolgáltatás mechanizmusát az olvasó értelmező tevékenységével egyáltalán nem hozzák kapcsolatba.

A vizsgált források egységesek abban a tekintetben, hogy a „poetic justice” elve az irodalomtudományban Thomas Rymer angol drámakritikus XVII. századi munkája nyomán terjedt el; a magyar szócikkek a szerzőt nem nevesítik, viszont definíciójuk a rymeri koncepcióból levezethető.²⁹ A paradigma fejlődése szempontjából kiemelten releváns, hogy majdnem az összes munka valamilyen jellegű kritikával illeti a merev, didaktikus doktrínát.³⁰ A szócikkek túlnyomó többsége kifejezetten hangsúlyozza, hogy az elv a XVIII. századtól kezdődően a „magasirodalmi” szférában elvesztette a normativitását, és ezt követően csupán a ponyvairodalom („Trivialliteratur”) alkotásaiban érvényesül, a közönség „happy end” – re vonatkozó elvárását elégítve ki.³¹ A hazai történeti források ide kapcsolódó, releváns sajátossága, hogy az igazságszolgáltatás „jellegét” érintően differenciálnak. Az „így vagy úgy

3984. o.

²⁶ Költői igazságszolgáltatás. In Révai Nagy Lexikona, XII. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1915, 129. o.

²⁷ Ahogy arról a következőkben szó esik, a központi tézis nem igazolható pusztán másodlagos források alapján; a másodlagos szakirodalom tanulmányozását követően ezért mindössze részeredményről beszélhetünk.

²⁸ A b) szócikk bibliográfiájában hivatkozik Nussbaum munkájára.

²⁹ A rymeri koncepciót a tanulmány IV. pontja tárgyalja részletesen.

³⁰ Az elv következetes érvényesítése kizárná például a tragikus hős „aránytalan” szenvedését a drámában Abrams – Harpham: i. m. 299. o.

³¹ „Towards the end of the 17th c. it was going out of fashion.” Cuddon és mások – Habib: i.m. 544-545. o.; „In later eras, though, poetic justice inclines toward the positive, the benefits that an author bestows.” Mikics: i.m. 236-237. o.; „Obwohl bereits ab Mitte des 18. Jh.s wegen Realitätsferne kritisiert, findet das Konzept der p.n G. noch im 19. Jh. Eingang in viele Romane und lebt bis heute in der Trivialliteratur, in Fernsehserien (bes. Daily Soaps und Telenovelas) und Kriminalromanen fort.” Heinz: i.m. 595. o.; Von einzelnen Ausnahmen abgesehen [...] wird die Doktrin im 19./ 20. Jh. als Lüge bloßgestellt [...], stillschweigend aus dem Kunstdiskurs verbannt oder zuletzt trivialisiert.” Reinhardt: i.m. 108. o.

kierőszakolt szerencsés véget” e munkák a költői igazságszolgáltatás „kezdetleges formájának” tekintik, és annak lényegét a „jó emberek boldogsága”, a „rosszak megbűnhődése” leegyszerűsítő formulája helyett „a mű alapjául szolgáló erkölcsi világrend következetes érvényesülésében” határozzák meg.³²

III.3. A másodlagos források tanulmányozásának tanulságai

A másodlagos források „költői igazságszolgáltatás” szócikkeinek tanulságai a fogalom interpretációja - azon belül különösen a paradigmafejlődés - szempontjából következőképpen összegezhető. Igazolást nyert a kutatás „szemantikai alhipotézise”, mely szerint a kifejezésnek mind a hétköznapi, mind a tudományos nyelvhasználatban sajátos - egymással átfedéseket mutató - jelentésbeli „holdudvara” van. A köznyelv elsődlegesen valós eseménysorozat minősítésére használja a fogalmat, az irodalomtudomány pedig kifejezetten egy irodalmi mű vonatkozásában értelmezi azt. E megkülönböztetésre figyelemmel fontos leszögezni, hogy a tanulmány gondolatmenetének középpontjában a költői igazságszolgáltatás irodalomtudományos paradigmájának fejlődése áll, ezért a továbbiakban a poétikai elv irodalomtudományos koncepcióival foglalkozik.

Az irodalomtudományos források szócikkeinek közös jellemzője, hogy a XVII. századi, normatív-didaktikus, Rymer nyomán elterjedt „poetical justice” doktrínára vezetik vissza a költői igazságszolgáltatás elvét: az irodalmi műnek olyan, „példázatszerű” világot kell ábrázolnia, amelyben a szerző erényes hőst „méltóan” megjutalmazza, a bűnt elkövető szereplőt pedig „tettének arányában” megbünteti. A másodlagos munkák tanulmányozásának legfontosabb tanulsága, hogy – a „klasszikus” formula uralkodó jellegének érzékeltetésén túl - kirajzolódik belőlük a paradigma megkérdőjelezése is. A számos jog és irodalmi kutatás szempontjából releváns hivatkozási alapnak nussbaumi interpretáció az áttekintett források alapján az irodalomtudományban nem vált uralkodó paradigmává, a szócikkek csupán „érintőlegesen” hivatkoznak rá. A „poetic justice” kognitív tudományok irányából érkező - publikációkban elsődlegesen az utóbbi évtizedben manifesztálódó – rehabilitációja pedig még rendkívül friss, egyelőre nem állt rendelkezésre elegendő idő az irodalomtudományos lexikonokba való „átszüremkedésére”: a kognitív újraértelmezési kísérletekre való hivatkozás ezért a másodlagos forrásokon egyelőre nem számon kérhető.

Mindezek alapján a kutatás központi megállapítása, mely szerint az irodalomtudományos diskurzusban a költői igazságszolgáltatás „klasszikus” paradigmájának válságjelenségei érzékelhetőek - többirányú kritikák, a koncepció átdolgozására irányuló kísérletek -, a másodlagos források tükrében igazolást nyert. Fontos leszögezni azonban, hogy ez pusztán részeredménynek tekinthető: az állítás természetesen nem igazolható pusztán másodlagos források alapján, különös tekintettel arra, hogy a kognitív tudományok képviselői az elmúlt években publikáltak számos, a klasszikus doktrína befogadóközpontú rehabilitálására irányuló kutatást.

IV. A „klasszikus” doktrína fénykora és hanyatlása

A költői igazságszolgáltatás köznyelvi és tudományos jelentésbeli „holdudvarának” elhatárolását követően, az irodalomtudomány másodlagos forrásainak tükrében érzékelhetővé váltak az uralkodó paradigma fő vonásai, továbbá – a kritikákra való utalásokon keresztül – annak válságjelenségei. A tanulmány a következőkben az elsődleges szakirodalomban

³² Uj Idők Lexikona 15-16. (lásd: 25. ábj.) 3984. o.; Révai Nagy Lexikona XII. kötet (lásd: 26. l. ábj.), 129.o.

vizsgálódik tovább. A gondolatmenet fókuszában továbbra is a paradigma fejlődésére áll, elsődlegesen annak mozgatórugóit kívánja feltárni: azt kutatja, miért válhatott a poétikai elv a XVII. században normatív doktrínává és milyen okok azonosíthatóak a válságjelenségek hátterében.

Bár a „jó elnyeri jutalmát, a rossz pedig büntetését, ezzel a felborult világrend helyreáll” poétikai elvének „nyomai” már az antikvitas gondolkodóinak munkáiban is azonosíthatóak,³³ a doktrína explicit megalkotását az elsődleges források is Thomas Rymer angol drámakritikus 1677-ben publikált munkájához kötik.³⁴ Rymer megközelítésében a költői igazságszolgáltatás poétikai elve kifejezetten normatív jellegű: koncepciójában az irodalmi műnek olyan példázatszerű világot kell ábrázolnia, mely „jobb, mint a valóság”: ebben a morális szempontból ideális világban – melynek megteremtésére szerinte csak a költő képes - a jutalom az erényes cselekedetből, a büntetés a bűnös tettetből levezethető és azzal arányos.³⁵

A poétikai elv az európai klasszicizmus korszakában élte virágkorát. Zach monográfiájában a klasszicista poétika költői igazságszolgáltatás doktrínáját három összetevőre bontja - ideológiai-vallásos, erkölcsi-didaktikus és esztétikai-kulturális dimenziókra –, melyek mentén a szerző a poétikai elv korabeli népszerűségének okait azonosítja.³⁶ A tanulmány megközelítése Zach elképzelésével rokonítható: a doktrína azért tudott ebben az időszakban uralkodó paradigmává válni, mert összeegyeztethető volt a korszak világvégével, morális és esztétikai normával. A klasszicizmusban uralkodó felfogás szerint a költőnek az Isten által megteremtett, morálisan és esztétikailag is tökéletes, arányos, átlátható világot kell ábrázolnia, melyben az igazságosság törvénye érvényesül. Az ideális irodalmi mű e megközelítésben nem csupán esztétikai alkotás, hanem morális nevelő feladattal is bír: az olvasója számára példázatszerűen tárja fel a követendő - az isteni rendből levezethető - erkölcsi normát.³⁷

A doktrína fokozatos presztízsvesztésének okai szintén visszavezethetőek a költői igazságszolgáltatás Zach szerinti három dimenziójára. Nagyjából a romantika korszakától kezdődően – elsődlegesen a XVIII-XIX. század fordulójától – a korábban uralkodó vallásos világvég szekularizálódott, immáron nem az isteni rend „esztétikai leképezésének” igénye motiválta a korszak alkotóit, hanem a művészi autonómia korlátozhatatlansága érvényesült. A klasszicista poétika műideálját – a szekularizációval összefüggésben – fokozatosan a valóságghű ábrázolásra törekvő realista látásmód váltotta fel: a rymeri, normatív-didaktikus doktrína mindezek következtében idővel elvesztette normatív erejét.³⁸

Az irodalomtudományban a „klasszikus” paradigma válságjelenségei a XVIII. század második felétől kezdődően folyamatosan jelen vannak. Ahogy az az előzőekben láthatóvá vált, a válság a másodlagos forrásokban jól érzékelhető: az irodalomtudomány értelmező szótárainak szócikkei szinte kivétel nélkül kiemelik a koncepció értelmezéseinek problémáit.³⁹ A rymeri doktrínát az elsődleges szakirodalmi munkák legtöbbje is súlyos kritikával illeti: egyfajta

³³ A szakirodalomban vitatott, hogy Arisztotelész és Platón műveiben azonosítható-e a költői igazságszolgáltatás poétikai elve. Ehhez bővebben lásd: Zach: i.m. 37-57.o.; Eibl: i.m. 418. o. 7. láb.; Szabó Judit: A „véletlen” fordulat kvázi csodája. Költői igazságosság és narratív magyarázat 469.o., In Helikon 2021/3. szám 469-481. o.

³⁴ Rymer, Thomas: *Tragedies of the Last Age...* In Zimansky, Curt A. (szerk.): *The Critical Works of Thomas Rymer*. Yale University Press, New Haven-London, 1956, 32. o. A „poetic justice” kifejezés megalkotásához és elterjedéséhez bővebben lásd: Zach: i.m. 25-27. o.

³⁵ Rymer: i.m. 32. o.

³⁶ Zach: i.m. 67-96. o.

³⁷ Fontos megjegyezni azonban, hogy a doktrína még ebben a korszakban sem vált egyeduralkodóvá: bizonyos szerzők – így különösen Shakespeare vagy Kleist - nem voltak hajlandók alávetni művészi autonómiájukat az uralkodó paradigmának, vö.: Kaul, Susanne: *Poetik der Gerechtigkeit*. Shakespeare-Kleist. Fink, München, 2008, 13. o.

³⁸ Zach: i.m. 381-442. o.

³⁹ A Reallexikon, továbbá *A New Handbook of Literary Terms* szócikke átlátható, vázlatos áttekintést ad a koncepció legfőbb kritikáiról, ld: Reinhardt: i.m. 106-108. o.; Mikics: i.m. 236-237.o.

„irodalomkritikai bunkósbotként” tekintenek a klasszikus paradigmára,⁴⁰ a „Trivialliteratur” ismertetőjegyének,⁴¹ „esztétikai okokból elvetendőnek”, „laposnak” minősítik, hangsúlyozva, hogy a doktrínát a „magasirodalom” alkotásai megkérdőjelezzik vagy ironizálják.⁴²

A tanulmány megközelítésében a kortárs kritikák és rehabilitációs kísérletek, összességében a paradigma válsága mögött azonosítható alapvető probléma az irodalom morális funkciójának kérdése, melynek megítélése a XVII. század óta alapvető változásokon ment keresztül. Vitán felül áll ugyanis, hogy a didaktikus, „moralizáló, allegorizáló olvasatok ideje - legkésőbb a modernista poétikák és elméletek megjelenésével – lejárt”,⁴³ az effajta megközelítés jelenleg az irodalomoktatásban, továbbá – érthető módon – a meseirodalom alkotásainak értelmezésekor juthat releváns szerephez. E „helyzetelemzésből” azonban a következő – nyugtalanító – kérdés adódik: a posztmodern fordulatot követően beszélhetünk-e egyáltalán a szépirodalmi művek etikai relevanciájáról?⁴⁴ A kérdést természetesen számos szempontból és módszerrel meg lehet közelíteni: az egyik lehetséges út az irodalom és morál határmezsgyéjén elhelyezkedő „poetic justice” koncepció rehabilitálása. A következőkben ezért a költői igazságszolgáltatás újraértelmezési kísérleteit az irodalom morális funkciójához kapcsolódó, az 1980-as éveket követően felélénkült interdiszciplináris diskurzus kontextusában indokolt tárgyalni.

V. A költői igazságszolgáltatás „reneszánsza” a kortárs diskurzusban

A költői igazságszolgáltatás elvét az utóbbi időkben több munka is megkísérelte újraértelmezni - explicit vagy kevésbé explicit formában -, mely koncepciók részletes feltárása a tanulmány kereteit jelentősen meghaladná. A kutatás azt mutatta, hogy ezek közül két olyan elméleti irány emelkedik ki, mely a „klasszikus” paradigma lehetséges alternatívájaként jelentkezett – a következőkben ezért e megközelítések lényegének ismertetése következik.

V.1. Az etikai kritika irányából érkező rehabilitációs kísérlet

Az 1980-as években jelentkező etikai kritika érdeklődésének középpontjában etika és irodalomtudomány XX. század végi – XXI. századi viszonya áll. Az „etikai kritika” elnevezés számos, gyakran egymással is szembenálló irányzatot takar, melyek közül az alábbiakban – a „poetic justice” rehabilitáció szellemi kontextusának feltárása érdekében - a két alapvető „csapásvonal” vázlatos összefoglalása indokolt.⁴⁵

Az egyik megközelítés, a Lévinas és Derrida filozófiáján nyugvó „dekonstrukciós etika” lényege, hogy az etikai relevanciát nem az irodalmi művek tartalmában kell keresni, hanem magában az esztétikai élményben, a szépirodalmi szöveg „másságával” való találkozásban, a „Változtasd meg élted!” felszólításban.⁴⁶ A másik – az előzővel számos kérdésben ellentétes álláspontot képviselő - irányzat az etika humanista hagyományát viszi tovább: meghatározója

⁴⁰ Höfler, Günther A.: A költői igazságosság mint az irodalmi elváráshorizont alkotórésze, 444. o. In Helikon 2021/3. szám 442-455. o.

⁴¹ Zach: i.m. 4., 440-442. o., Kaul: i. m. 22. o.

⁴² Kaul: i. m. 12., 22.o.

⁴³ Kovács Edit: Fikcionalitás, narrativitás, etika, 175.o. In Szabó Erzsébet – Vecsey Zoltán (szerk.): A irodalmi fikció megértésének elméletei. Germán Filológiai Intézet, Szeged, 2019, 175-202. o.

⁴⁴ Vö. Kovács: i.m. 176. o.

⁴⁵ Az etikai kritika átfogó ismertetéséhez, továbbá a kapcsolódó, releváns nemzetközi kutatások bemutatásához lásd: Helikon 2007/4. szám (az Etikai kritika című, tematikus számot szerk.: Bényei Tamás és Z. Kovács Zoltán)

⁴⁶ Bényei Tamás – Z. Kovács Zoltán: Az etikai kritikáról 478. o. In Helikon 2007/4. 478-498.o.

egyrészt egyfajta neoarisztoteliánus gondolkodás, az irodalom mimézis-jellegének hangsúlyozása, másrészt a kizárólag textuális alapokon nyugvó, „életidegen” dekonstrukciós felfogással való szembefordulás. Karakteresen szemlélteti a humanista megközelítés elméletellenességét, az irodalom etikai relevanciájának visszaállítása iránti igényét Nussbaum Derridával szembeni, gyakran idézett, heves „kifakadása”: „Derrida olvasása során egyfajta „vérszomj” támad fel bennem, olyan irodalomelméletre szomjazom, mely az irodalomra akként tekint, mint ami mindannyiunkat érintő emberi életeteket és döntéseket ábrázol”.⁴⁷

A vázolt vita fényében nem meglepő, hogy a poétikai és morális ítélethozatal összefüggése, a költői igazságszolgáltatás kérdése - hosszú mellőzöttség után – az etikai kritika humanista irányából került az interdiszciplináris vizsgálódás látómezejébe: Nussbaum 1997-ben publikálta *Poetic Justice* című monográfiáját.⁴⁸ Az amerikai szerző munkája - a többi rehabilitációs kísérlettől eltérően – a klasszikus paradigmát teljesen figyelmen kívül hagyja, és nem magára a poétikai elvre, hanem az irodalom „nyilvános racionalitásban” – az ítélkezés, törvényalkotás, politikai-jogi döntéshozatal folyamatában - betöltött normatív szerepére fókuszál.⁴⁹ Konceptiójának lényege, hogy az ún. „költői igazságszolgáltatáshoz” - a „teljesen racionális”, jogi és morális szempontból is megfelelő döntéshozatalhoz - nem pusztán „jogtechnikai tudásra, a történelem és a precedensek ismeretére, a jogalkalmazáshoz szükséges távolságtartásra” van szükség, hanem az „irodalmi képzelet” – a szimpátia és a fantázia - használatára is.⁵⁰ Az „irodalmár bíró” a regényíró látásmódjával párhuzamba állítható, Adam Smith szerinti „elfogulatlan szemlélő” pozícióját tölti be: „közelről, de pártatlanul szemlél”, „részhajlás nélkül mutat együttérzést”, „az egészet tartja szem előtt, és nem valamely klikk vagy csoport részérdekét”, „fantáziája révén felismeri az egyén belső világának gazdagságát és összetettségét.”⁵¹ Nussbaum megközelítésében tehát a hangsúly nem a poétikai elven, hanem az esztétikai, morális és jogi döntéshozatali mechanizmus párhuzamán van: közös komponensük az irodalmi képzelőerő képessége, mely meghatározott szépirodalmi művek – a szerző szerint különösen regények – olvasásával fejleszthető és fejlesztendő.

A koncepció komoly nemzetközi visszhangot keltett: egyrészt elmondható, hogy „a liberális humanizmus optimizmusa Nussbaummal válik az etikai kritika egyik meghatározó elemévé”,⁵² másrészt azonban mind az irodalomtudomány, mind a jogelmélet részéről súlyos kritikákkal illették. Az előbbi irányból elsődlegesen azzal vádolták, hogy az irodalmi szövegeket „filozófiai példatárként” kezelve reduktív módon értelmezi; kizárólag modern regényeket használ álláspontja igazolására; és egyáltalán, munkája irodalomelméleti szempontból egyrészt „meghaladott” – egy posztstrukturalizmus előtti felfogás képvisel -, másrészt nem kellően megalapozott.⁵³ A jogelmélet részéről szintén számos szerző támadta: a legismertebb ezek közül Richard Posner kritikája, aki – a joggazdaságtani mozgalom képviselőjeként, a haszonmaximalizálás utilitarista elmélete jegyében – a jogi-politikai döntéshozatal érzelmi komponensét vitatta, az irodalmi képzelet „nyilvános racionalitáshoz” való konstruktív hozzájárulását kérdőjelezte meg.⁵⁴

⁴⁷ Nussbaum, Martha C.: *Love's knowledge. Essays on Philosophy and Literature*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1990, 171. o.

⁴⁸ A munka a közelmúltban jelent meg magyar fordításban: Nussbaum, Martha C.: *Költői igazságszolgáltatás*. MMA Kiadó, Budapest, 2021

⁴⁹ Nussbaum 2021: 13., 21. o.

⁵⁰ Nussbaum 2021: 218. o.

⁵¹ Nussbaum 2021: 141. és 218. o.

⁵² Bényei – Z. Kovács: i.m. 475.o.

⁵³ Bényei – Z. Kovács: i.m. 475-476.o. A nussbaumi koncepció kritikájához lásd továbbá: Eaglestone, Robert: *Hibák: James, Nussbaum, Miller, Lévinas*, 522-525.o. In *Helikon* 2007/4. 522-531. o.

⁵⁴ Posner, Richard A.: *Against ethical criticism*. In *Philosophy and Literature*, 1997/21/1. szám 1-27. o.

A tanulmány megközelítésében Nussbaum „poetic justice” koncepciója elsődlegesen a „law and literature” kutatások szempontjából releváns; a fogalom sajátos, „különutas” interpretációja a költői igazságszolgáltatás paradigmafejlődésének nem vált – nem válhatott – szerves részévé. Ennek legfőbb oka éppen a megközelítés „túlságosan alternatív” jellege: a szerző egy már létező, kiforrott terminológiával operál – anélkül, hogy választ adna a „klasszikus” doktrína negligálásának okaira -, és a költői igazságszolgáltatás fogalmát saját céljának megfelelően értelmezi újra, nem pedig a paradigma válságára kínál megoldást. Mindehhez hozzájárulnak az elképzelés interdiszciplinaritásából eredő nehézségek: a koncepciót - túlságosan „heterogén” jellege miatt - sem az irodalomtudomány, sem a jog- vagy politikaelmélet képviselői nem tudták maradéktalanul magukévá tenni. Mindezekből levezethetően a nussbaumi megközelítés nem válhatott a paradigmaváltás reális alternatívájává: a paradigmafejlődés szempontjából mindössze „oldalhajtásnak” tekinthető.

V.2. A kognitív narratológia „válságkezelési” kísérlete

A posztstrukturalista életidegenséget ellensúlyozó „etikai útkeresés” csupán az egyik olyan folyamat, mely a poétikai igazságszolgáltatás reneszánszához vezetett. Az 1980-as években egyéb olyan fordulat is történt, mely a klasszikus paradigma rehabilitációjának szempontjából alapvető jelentőségű: az ún. „érzelmi forradalomról” van szó. Az „affektív forradalom” eredményeként értelem és érzelmek, kognitív és affektív folyamatok egymástól való merev elválasztása a továbbiakban tarthatatlanná vált.⁵⁵ A morális ítélethozatal megközelítése szempontjából ez azt jelentette, hogy a morálpszichológia felismerte: e mechanizmus nem csupán kognitív jellegű, vagyis nem csupán a tudatos, racionális, hanem az érzelmi, intuitív elemek is relevánsak működése során.⁵⁶ A fordulat utáni pszichológiai kutatások az új koncepciónak megfelelően annak feltárására irányultak, hogy „mennyi a tudatos és mennyi az intuitív elem az erkölcsi ítéleteinkben, ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz és milyen körülmények között melyik élvez elsőbbséget.”⁵⁷

Az „érzelmi forradalom” hatása fokozatosan gyűrűzött tovább a kapcsolódó tudományterületekre (nem utolsósorban az ismertetett nussbaumi koncepcióban is azonosítható). A költői igazságszolgáltatás kérdése és annak morális ítélethozatallal való kapcsolata - az irodalomtudomány irányából - elsődlegesen a pszichológia és a narratológia „határmezsgyéjén” elhelyezkedő, ún. kognitív narratológia érdeklődését keltette fel. Az irodalmi befogadélméletek körébe tartozó irányzat fókuszában az „empirikus, hús-vér olvasó” áll, és a megközelítés olyan „antropológiai állandókat” keres, melyek az olvasási folyamatra általánosságban jellemzőek.⁵⁸ A kognitív narratológiát elsődlegesen az érdekli, hogy az empirikus olvasóban az értelmezési folyamat során hogyan „csapódik le” az esztétikai élmény: „mi az, amit az olvasó tesz hozzá a szöveghez, jellemzően mely helyeken egészíti ki azt és milyen elvek alapján”.⁵⁹

⁵⁵ Az 1980-as évek vonatkozó diskurzusának ismertetéséhez lásd: Lazarus, Richard S.: The cognition-emotion debate: a bit of history. In Dalgleish, Tim – Power, Mick J. (szerk.): The Handbook of Cognition and Emotion. John Wiley & Sons, Chichester, 1999, 3-19. o.

⁵⁶ Ehhez lásd: Greene, Joshua – Haidt, Jonathan: How (and where) does moral judgement work? In Trends in Cognitive Sciences, 2002/6/12.szám 517-523.o. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1364661302020119>

⁵⁷ Horváth Márta: A történetmondás eredete. Typotex Kiadó, Budapest, 2020, 113. o. továbbá Uő: Morális érzelmek az irodalmi befogadásban, 484.o. In Helikon 2021/3. szám 483-493. o.

⁵⁸ Horváth 2020: 7-8. o. A kognitív irodalomtudomány irányzatának átfogó ismertetéséhez lásd: Helikon 2013/2. szám (a Kognitív irodalomtudomány című, tematikus számot szerk.: Horváth Márta és Szabó Erzsébet)

⁵⁹ Horváth 2020: 9. o.

A kognitív irodalomtudomány befogadóközpontú perspektívaváltást hajt végre a költői igazságszolgáltatás értelmezésében. Míg a rymeri paradigma egy „mű-, illetve szövegközpontú fogalommal operál”, amely „az igazságosságot a plot strukturális szervezőelvének, valamint a narratíva konstitutív részének tekinti”, addig a „költői igazságosság” névre átkeresztelt megközelítés az olvasó irányából ragadja meg a fogalmat, „nézői elvárásként, morális projekcióként, illetve vágybeteljesítő érzelmi folyamatként” tekintve rá.⁶⁰

A rehabilitált koncepció az igazságérzetre, és – ezzel összefüggésben – az igazságos világban való – pszichológiai alapokon nyugvó - töretlen hitre vezethető vissza.⁶¹ Karl Eibl nagyhatású tanulmányában abból indul ki, hogy az olvasóban ösztönösen jelen van az igazságos végkifejlet – vagyis, tehetjük hozzá, a rymeri „poetic justice” - iránti vágy, mely annyira erős, hogy az értelmezés során a szöveg „üres, meghatározatlan vagy ambivalens helyeinek” kitöltése e vágy által vezérelten történik.⁶² Eibl megközelítésében tehát a költői igazságszolgáltatás (a fordításban az interpretációs eltérés érzékeltetése végett „költői igazságosság”, a német eredetiben változatlanul „poetische Gerechtigkeite”) az igazságérzet által motivált olvasói elvárásként, egyúttal az irodalmi mű értelmezésének „generátoraként” interpretálható.⁶³

A kognitív irodalomtudomány tehát nem tesz mást, mint – az irodalomelmélet fejlődésével lépést tartva – nem a rymeri, szerzőközpontú doktrínából indul ki, hanem - az olvasóra fókuszálva - az értelmezési folyamat horizontján definiálja a klasszikus elvet. A költői igazságszolgáltatást olvasói elvárásként értelmező megközelítés megoldást kínál a „klasszikus” paradigma egyik legfőbb problémájára: értelmezni tudja a fogalmat olyan - elsősorban, de nem kizárólag modern, posztmodern - művekben is, amelyekben a „jó elnyeri jutalmát, a rossz pedig méltó büntetését” elve a cselekmény zárlatában nem azonosítható.⁶⁴

A költői igazságszolgáltatás kognitív irányból érkező - publikációkban elsődlegesen az utóbbi évtizedben manifesztálódó - újraértelmezése még rendkívül friss, és egyelőre nehezen megjósolható, hogy a befogadóközpontú koncepció felváltja-e a jelenleg uralkodó paradigmát. A tanulmány következtetése az, hogy a megközelítés irodalomelméletileg megalapozott, konzekvens, az általa alkalmazott perspektívaváltás indokolt, a rehabilitált elv összességében a rymeri paradigma válságára megfelelő megoldást nyújt: mindezek eredőjeként alkalmas a paradigmaváltás elindítására.

VI. Összegzés és konzekvenciák

A kutatás az esztétikai és a morális szféra kapcsolódási pontjait a költői igazságszolgáltatás tanulmányozásának útján közelítette meg. Az elsődleges és másodlagos forrásokban való vizsgálódást követően érzékelhetővé váltak a „poetic justice” értelmezési problémái. Láthatóvá vált a kifejezés köznyelvi és irodalomtudományos értelmezése közti alapvető különbség: míg a köznyelv elsősorban valós eseménysorozat morális alapú minősítésére használja a fogalmat, addig az irodalomtudomány szépirodalmi művek tükrében értelmezi azt.

⁶⁰ Horváth Márta - Szabó Judit: Régi toposz új köntösben? A költői igazságosság újabb koncepcióiról, 371-372. o. In Helikon 2021/3. szám 369 – 381. o. A költői igazságszolgáltatás fogalmát revideáló kognitív megközelítésének átfogó ismertetéséhez lásd: Helikon 2021/3. szám (a tematikus szám címe: Költői igazságosság; szerk.: Horváth Márta és Szabó Judit)

⁶¹ Lerner, Melvin: The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion. Springer, Boston, 1980. Ugyanerre a munkára hivatkozik Horváth-Szabó: i.m. 369. o.

⁶² Eibl: i.m. 420.o. Az állítást a szerző a tanulmányban meggyőzően, számos irodalmi példa segítségével igazolja.

⁶³ Eibl: uo.

⁶⁴ Vö. Horváth 2020: 109. o.

A tudományos megközelítések közül a tanulmány elsőként a „klasszikus” paradigmát tárgyalta. Rymer XVII. században megalkotott, normatív-didaktikus elképzelésének lényege, hogy az irodalmi műnek olyan, „példázatszerű”, a „valóságnál jobb” világot kell ábrázolnia, mely az erényes hőst „méltóan” megjutalmazza, a bűnt elkövető szereplőt pedig „tettének arányában” megbünteti. A koncepció a klasszicista poétikában élte fénykorát, majd – elsődlegesen a szekularizációra, a romantikus költőideál kialakulására, továbbá a valóságghú ábrázolás iránti igény jelentkezésére visszavezethetően – a XVIII. század végétől hanyatlásnak indult, mely válság jelenségei a mai napig érzékelhetőek.

Mind az elsődleges, mind a másodlagos szakirodalom igazolta a tanulmány arra vonatkozó hipotézisét, hogy a jelenlegi irodalomtudományban – a folyamatos kritikák és számos rehabilitációs kísérlet ellenére - továbbra is a „rymeri” elv számít uralkodó paradigmának. A kortárs diskurzusban a doktrína egyfajta „irodalomkritikai bunkósbot” szerepét tölti be:⁶⁵ a legtöbb szerző elavultnak tartja, és kifejezetten a „ponyvairodalom” ismertetőjegyeként tekint rá.

A kutatás rávilágított, hogy a paradigma válsága mögött meghúzódó általános probléma az irodalom morális relevanciájának kérdése. A költői igazságszolgáltatás doktrínájának rehabilitációja éppen ezért olyan megközelítésekben jelentkezett, melyek irodalom és morál viszonyának posztmodern - posztstrukturalista fordulatot követő újraértelmezésére tettek kísérletet: egyrészt az etikai kritikai diskurzusban, másrészt a morálpiszichológia legfrissebb kutatási eredményeit felhasználó kognitív irodalomtudományos munkákban.

Az etikai kritika irányából érkező, XX. század végi nussbaumi koncepció a költői igazságszolgáltatást sajátos, „alternatív” módon értelmezi: az érzelmi összetevő - konkrétan az irodalmi képzelőerő - jogi-politikai döntéshozatali folyamatokban való jelentőségére fókuszál. A „poetic justice” addigi értelmezési hagyományát negligáló, „különutas”, interdiszciplináris megközelítés – amellett, hogy a humanista etikai kritika fontos hivatkozási alapjává vált - éppen az említett sajátosságaiból adódóan nem volt alkalmas a korábbi paradigma leváltására.

A kognitív irodalomtudomány az utóbbi évtizedben tett kísérletet az uralkodó paradigma rehabilitálására: a költői igazságszolgáltatást az irodalmi mű értelmezését irányító olvasói elvárásként, vágybeteljesítő érzelmi mechanizmusként interpretálja. E megközelítés a tanulmány következtetése szerint konzekvens megoldást kínál a paradigma fennálló válságára: az irodalomelmélet fejlődéséhez alkalmazkodva nem szerzőközpontúan, hanem az olvasó irányából közelít a költői igazságszolgáltatás kérdéséhez, mely perspektívaváltás lehetővé teszi a „poetic justice” értelmezését olyan művekben is, amelyek zárlatában a „jó elnyeri jutalmát, a rossz pedig büntetését” doktrínája nem azonosítható.

A tanulmány megközelítésében a jelenleg uralkodó paradigma válságának megoldását nem a költői igazságszolgáltatás elvének elvetése vagy a ponyvairadalom területére való száműzése jelenti: ez mindössze az irodalom XXI. századi morális relevanciájára vonatkozó kérdés megkerüléséhez vezetne. A fennálló válság konstruktív megoldását a vázolt problémával való szembenézés jelenti, melynek módja a költői igazságszolgáltatás újradefiniálása, a paradigmaváltás – ez utóbbira pedig az ismertett kognitív koncepció reális lehetőséget nyújt.

⁶⁵ Vö. 40. láb.